

ЕҢБЕК ҚАУІПСІЗДІГІ СТАНДАРТТАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ СІПАТЫ

Қазақстан экономикасын жандандыруға бағытталған Қазақстан Республикасының жаңа индустриялық – инновациялық жобалары, сәйкесінше халықтың нәтижелі жұмыспен қамтылу мүмкіндіктері, жұмыспен қамтылған тұлғалардың, өндіріс ортасына қатысты, өмірін, денсаулығын сақтауға бағытталған іс-шаралары, стандарттары соңғы жеті жылда қабылданған саяси, әлеуметтік-экономикалық маңызы бар стратегиялық жобаларды іске асыру барысында айқындалып нақты ұлттық бағдарламалар қабылданды. Осы бағыттағы негізгі мақсаттарды айқындауда Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 18-ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаңа инновациялық бағдарламалардың құндылығы – бүгінгі экономикалық, әлеуметтік саясатымыздың бағытына, болашақтағы мүмкіндіктерімізге нақты баға берілуінде және осы бағыттардағы міндеттердің анықталғандығы» деп атап көрсетті. 2010 жылдың 29 қаңтарында қабылданған «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауымен айқындалған міндеттерге сәйкес үш ел интеграциясының 2012 жылдың 1 қаңтарынан бастап Біртұтас экономикалық Кеңістіктің қалыптастырылуына және капитал мен жұмыс күшінің еркін қозғалыста болуына серпіліс беретіндігі белгіленді. Н.Ә. Назарбаевтың осы Жолдауында: «ТМД-дағы өңірлік экономикалық бірлестіктерге қолдау білдіре отырып Үкімет Қазақстанның экономикалық даму басымдықтарына сай келетін жағдайларды, Бүкіләлемдік Сауда Ұйымына кіру үдерісін ескеріп, жандандыруы тиіс» деп атап көрсетті.

Еңбек қауіпсіздігі стандарттарының құқықтық кеңістікте қолданылу бағытында ХЕҰ-ның келесі конвенцияларымен әркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек жағдаймен қамтамасыз етілуіне бағытталған халықаралық стандарттары белгіленді: 1981 жылғы №155-ші “Қауіпсіздік, еңбек гигиенасы және өндірістік орта туралы”; 1977 жылғы №148-ші “Жұмыс орындарында ауаның ластануынан, дыбыстың және тербелістің салдарынан төнетін кәсіптік қатерліктен еңбекшілерді туралы”; 1981 жылғы № 81 «Өнеркәсіптегі және саудадағы еңбек инспекциясы туралы»; 1981 жылғы № 129 «Ауыл шаруашылығындағы еңбек инспекциясы туралы». Осы конвенциялар әр кезеңде, Қазақстан Республикасымен ратификациядан өткізілді. Осы бағыттағы алғашқы қадамдар, ТМД кеңістігінде, өндірісте және сауда саласында біргелікті техникалық талаптарды сақтау мақсатында, осы халықаралық ұйымның құрамына кіретін мемлекеттердің үкімет басшыларымен 1992 жылдың наурыз айында «Стандарттау, өлшеудің біркелкілігі және сертификаттау туралы» Келісімге қол қойылған болатын. Осы Келісімге сәйкес стандарттаудың, өлшеудің біркелкілігі және сертификаттау жайлы Мемлекетаралық Кеңес құрылды (МАК).

ҚР ЕК-нің 311-бабының 1-тармағына сәйкес жұмыс орнындағы еңбек қауіпсіздігінің жағдайлары мемлекеттік стандарттарға және еңбек қауіпсіздігі жөніндегі ережелердің талаптарына сәйкес болуға тиіс. Осы бағыттағы жұмыс берушінің міндетін анықтауда, ҚР ЕК-нің 317-бабы 1-тармағының 1) тармақшасына сәйкес, жұмыс беруші профилактикалық, алдын-алу шараларын айқындауға, өндірістік жабдықтар мен техникалық процесстерді неғұрлым қауіпсіз түрлерімен ауыстыру жолымен жұмыс орнында кез келген тәуекелдерді болғызбау жөніндегі шараларды қабылдауға міндетті. Осы баптың 1-тармағының 3), 4) және 10) тармақшаларына сәйкес жұмыс беруші өндірістік объектілерді еңбек жағдайларының жай-күйі бойынша, бес жылда бір реттен кем емес мерзімдік аттестациядан өткізуге міндетті. Мерзімнен бұрын өндіріс объектілерін аттестациядан өткізу жұмысы, өндірістік құрал-жабдықтарды,

технологияларды қайта құру, жаңарту, жаңа техниканы (техникаларды) орнату жағдайында жүзеге асырылады.

Еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты қабылданған заңнамалық актілер конституциялық қағидаттарға негізделеді. Конституциямен және басқа да еңбек заңнамасымен айқындалған қағидаттарға сәйкес әркімнің өмірін, денсаулығын және еңбегін қорғауды қамтамасыз ету мақсатында және өндірістік қызмет түрлерінің ерекшеліктерін, технологиялық процесстердің жиі өзгеретіндігін, еңбектің өнімділігіне және қызметкердің физиологиялық, денсаулық жағдайына ықпалын тигізетін басқа да сыртқы және ішкі өндірістік факторлардың бар екендігі ескеріліп Қазақстан Республикасының келесі Заңдары қабылданды: 2004 жылғы 9 қарашадағы № 603-І «Техникалық реттеу туралы»; 2002 жылғы 3 сәуірдегі № 314-ІІ «Қауіпті өндірістік объектілерде өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы»; 1998 жылғы 23 сәуірдегі № 219-І «Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы»; 2003 жылғы 25 сәуірдегі «Міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы»; 2005 жылғы 7 ақпандағы «Қызметкерлердің еңбек міндеттерін атқаруы кезінде оның денсаулығы мен өміріне зиян келтіргені үшін жұмыс берушінің азаматтың-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы»; 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-ІХ Халықтың денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодексі; 2007 жылғы 9 қаңтардағы № 212-ІІІ Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі т.б. заңдарға тәуелді нормативтік құқықтық актілер қабылданды. Аталмыш заңнамаға және жоғарыда аталған ХЕҰ-ның конвенцияларына сәйкес ұйымдардың өндірістік объектілері аттестациядан өткізілуі тиіс. Осы салада, арнайы нормативтік құқықтық акт ретінде, Қазақстан Республикасының Еңбек және әлеуметтік қорғау Министрінің 2007 жылғы 23 тамыздағы № 203-п Бұйрығымен бекітілген «Еңбек жағдайына байланысты өндірістік объектілерді аттестациядан өткізу туралы» Ережесі қолданылады (бұдан әрі № 203-п Ережесі). № 203-п Ереже ҚР ЕК-нің 4-бабының 4 тармағына, 16-бабының 23-тармағына және 317-бабының 1-тармағының 10) тармақшасына сәйкес қолданылады.

Өндірістік объектілерді аттестациядан өткізуде қызметкерлердің денсаулығына, өміріне, өндірістік ішкі және сыртқы факторлардың қаншалықты ықпалын тигізетіндігі және сол зиянды факторлардың деңгейін анықтау, олардың зияндылық салдарынан қызметкерлерді сақтау және сол мақсатта алдын-алуға бағытталған іс-шараларды ұйымдастыру мақсаттары көзделеді. № 203-п Ережеге негіз (2-тармақтың 1) тармақшасы) өндірістік объектілер қатарын: цехтар; бөлімшелер; тауарларды өндіру және жасау; пайдалы жер ресурстарын өңдеу; шығару және қайта өңдеу, құрылыс және басқа да өндірістік қызмет түрлерін жүзеге асыратын бөлек орналасқан ұйымның өндірістік құрылым бөлімдері құрайды.

Жұмыс берушілер өндірістік жобаларды әзірлеуде, және өндірістік объектілерді аттестациядан өткізуде, қызметкердің денсаулығына және оның ойлау қабілетіне әсер ететін өндірістік факторларды ескере бермейді. Олар: мағлұматты қабылдау, есте сақтау, дұрыс талдау, күрделі логикалық ой тұжырымы негізінде шешім қабылдау мүмкіндігі. Осы мәселелерді ескеретін құқықтық нормалар ҚР ЕК-де белгіленуі тиіс. Өндірістік объектілерді аттестациядан өткізумен байланысты жұмыс берушілермен қабылданатын лауазымдық нұсқауларды, жеке тұлғаны қызметке қабылдау тәртібін анықтауға байланысты қабылданатын ережелерді, еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы бағдарламаларды, нұсқамаларды қабылдауда, еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы заңнамаға сәйкес, қызметкерлерге жүктелетін міндеттердің көлемін анықтап еңбек шартын жасауда еңбек жағдайларымен байланысты деректер, жағдаяттар туралы мәліметтермен қызметкерлер, қызметкерлердің өкілдері алдын-ала таныстырылуы тиіс. Яғни, әркімнің өзіне тиесілі ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігі, заңнамалық негізде, еңбек және басқа да заңнамалық актілермен айқындалады. 2007 жылғы Экологиялық кодекстің 13-бабы 1-тармағының 1) тармақшасына сәйкес жеке тұлғалардың өмірі мен денсаулығын сақтау мақсатында қолайлы қоршаған ортаға; 4) тармақшасына сәйкес,

мемлекеттік органдардың қоршаған ортаға қатысты мәселелер бойынша шешімдер қабылдау үдерісіне қатысуға құқылы.

Жоғарыда анықталған ұстанымдар, құқықтық ережелер тікелей қызметкердің өмірін, денсаулығын сақтауға деген құқықтарын қамтамасыз етуде қосымша іс-шаралардың іске асырылуын анықтайды және басқа да әркімнің әлеуметтік-экономикалық құқықтарының қамтамасыз етілуінің кепілдігі болып табылады.

2007 жылғы Экологиялық кодекске сәйкес, өндірістік үдеріспен байланысты, адамның денсаулығы мен тектік қорына, қоршаған ортаға келтірілуі мүмкін зиянның алдын алу мақсатында жаңа техникаға, технологияға, материалдарға, заттарға және атмосфералық ауаға зиянды әсер ету мүмкіндігі бар басқа да өнімге арналған стандарттар, сонымен қатар, атмосфералық ауаны қорғау талаптары белгіленеді. Сәйкесінше осы және басқа да заңнамалық актілерге сәйкес, аталмыш объектілерге қатысты, техникалық регламенттердің қабылдануы қазіргі кезде жүзеге асырылуда. Осы аспектіде Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау министрлігі тарапынан жұмыс орындарында кәсіптік ауыруға шалдығу жағдаяттарын төмендету, қызметкерлердің еңбек жағдайын жақсарту талаптарына сай барлық өндірістік объектілер санитарлық-эпидемиологиялық қадағалауда болуға тиіс. Аумақтық деңгейлерде – облыстарда, Астана және Алматы қалаларында аталған министрліктің функциялары санитарлық-эпидемиологиялық департаменттерімен жүзеге асырылады. Лабораториялық зерттеулер аумақтық деңгейде құрылған Санитарлық-эпидемиологиялық Орталықтармен жүргізіледі. Осы министрлікке қарасты Департаменттердің және Орталықтардың құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV ҚРЗ Халықтың денсаулығы және денсаулықты сақтау жүйесі туралы кодексімен және басқа да заңнамалық актілермен айқындалады.

Еңбек заңнамасымен еңбек жағдайының зияндылығына, қауіптілігіне байланысты жекелеген санаттағы қызметкерлерге таралатын кепілдіктердің көлемі айқындалған. ҚР ЕК-нің 312-бабының 1-тармағына сәйкес ауыр, зиянды, қауіпті жұмыстарда және басқа да зиянды өндірістік факторларға шалдығу қаупі бар, сонымен қатар, жер асты жұмыстарында қызмет атқаратын қызметкерлер алдын-ала міндетті медициналық тексеруден жұмыс берушінің есебінен өтулері тиіс. Осы баптың 2-тармағына сәйкес, аталған міндет шеңберінде, яғни жұмыс берушінің есебінен «ерекше қауіпті жұмыстармен, машиналармен және тетіктермен байланысты жұмыстарды орындайтын қызметкерлер ауысым алдында медициналық куәландырудан өтуге тиіс». Мұндай жұмыстарға, осы Кодекстің 310-бабының 2-тармағына сәйкес, тек қана денсаулық жағдайы жарамды адамдар ғана және олардың келісімін алу, оларды сол зиянды өндірістік факторлардың деңгейімен, кәсіптік ауырулырға шалдығу мүмкіндігімен алдын-ала таныстыра отырып жұмыс беруші қызметкермен жұмысқа қабылдау туралы еңбек шартын жасайды. Еңбек шартында еңбек жағдайларының дәйекті сипаттамасының айқындалуы және, сонымен қатар, заңнамада, ұжымдық шартта көзделген осындай жағдайдағы жұмыс үшін берілетін кепілдіктер, жеңілдіктер мен өтемақы төлемдерінің көрсетілуі қажеттілігі ҚР ЕК-нің 310-бабының 1-тармағымен айқындалады.

Осы Кодекстің 180-бабына сәйкес, еңбек шарттары он сегіз жасқа толмаған қызметкерлермен, алдын-ала міндетті медициналық тексеруден өткеннен кейін жасалады. Он сегіз жасқа толғанға дейін, оларға әр жылы медициналық тексеруден өтіп тұру міндеттері жүктеледі. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 3 сәуірдегі «Қауіпті өндірістік объектілерде өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы» Заңына сәйкес ерекше, көтеріңкі қауіпті еңбек жағдайында қызмет атқаратын қызметкерлерге таралатын кепілдіктер еңбек заңнамасымен белгіленеді. Жұмыс берушілер, қызметкерлердің еңбегін қолдануда, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерге сәйкес, ұйымның Жарғысында, лауазымдық нұсқаулықтарда, ұжымдық және еңбек шартында еңбекті ұйымдастыру бағытындағы іс-шараларды, қызметкерлердің еңбек ету қабілеттілігін, денсаулығын сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған ережелерді белгілеуге міндетті. Осы Кодекстің 3-

бабының 1-тармағына сәйкес еңбек заңнамасының мақсаты еңбек қатынастарын реттеуде тараптардың құқықтары мен мүдделерін қорғау және қызметкерге қатысты ең төменгі кепілдіктерді белгілеу болып табылады. Осы бапқа сәйкес және еңбек заңнамасымен айқындалған қағидаттар негізінде, ҚР ЕК-нің 10, 11-баптарымен еңбек қатынастарының еңбек шарты, жұмыс берушілердің актілері, келісімдер және ұжымдық шартпен реттелетіндігі айқындалған. Осы Кодекстің 10-бабының 2-тармағына сәйкес, қызметкерлердің еңбек жағдайын белгілеуде, еңбек заңнамасымен салыстырғанда, қызметкердің жағдайын нашарлататын актілердің ережелері жарамсыз деп танылады. Жұмыс берушінің өз деңгейінде, өз өкілеттігі шегінде, қажетті актілер қабылдау құқығы ҚР ЕК-нің 23-бабы 1-тармағының 3) тармақшасымен белгіленген. Ұйымдардың Жарғыларында және Жарғылар негізінде қабылданатын құқықтық маңызы бар жұмыс берушінің актілерімен ішкі еңбек тәртібін сақтау талаптарына сәйкес шешім қабылдау рәсімдері анықталады. Еңбекті ұйымдастыру, жоспарлау және басқа да ұжымды басқару міндеттері ұйым басшысының орынбасарларына, ұйымның құрылым бөлімшелерінің басшыларына жүктеледі, сәйкесінше, құқықтық мәртебесіне байланысты аталған қызметкерлер лауазымды тұлғалармен теңестіріледі және, заңға қайшы әрекет орын берген жағдайда, заңдармен айқындалған тәртіпте құқықтық жауапкершілік түрлеріне тартылады. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 30 қаңтардағы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 34-бабының 2-тармағына сәйкес “ұйымдық-билік ету немесе әкімшілік-шаруашылық міндеттерді орындауға байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасаған, заңды тұлға құрмай кәсіпкерлік қызметпен айналысатын азамат (жеке кәсіпкер), ұйымдардың жетекшілері, басқару функцияларын орындайтын басқа да қызметкерлер лауазымды адамдар ретінде әкімшілік жауаптылықта болады”.

Әркімнің жекелік қауіпсіздігін нәтижелі деңгейде қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар салалық, өңірлік және ұйым деңгейінде қабылданатын бағдарламалармен, ұйымның жоспарларымен, жұмыс берушінің актілермен айқындалады. Осы мәселеде өндірістік (өнеркәсіптік) ерекшеліктерді ескере отырып, қызметкерлердің жарақаттануына және олардың кәсіптік ауыруға шалдығуларына негіз болатын технологиялық, табиғаттық факторлар ескерілуге тиіс. Салыстырмалы тұрғыда, ТМД құрамына кіретін мемлекеттер деңгейінде, осы мәселеге қатысты тәжірибелер ескеруді қажет етеді.

Аталмыш мәселелерге қатысты ұйым стандартының ұғымын келесі мәтінде анықтауды қажет деп санаймын. Ұйым стандарты өндіріс ортасында қызметкердің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек жағдайымен қамтылуына бағытталған ұйымдастырушылық және техникалық іс-шараларды қамтитын, өнімдердің және басқа да техникалық объектілердің сапалық дәрежесіне қойылатын талаптарды қамтитын ұйымдық нормативтік акт ретінде танылуы тиіс. Бүгінгі таңда еңбек қауіпсіздігі стандарттарының ұғымдары және түрлері Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 қарашадағы № 603-ІІ «Техникалық реттеу туралы» Заңының 1-бабы 1-тармағының 40) тармақшасына сәйкес айқындалады. Жалпы, осы Заңның 1-бабымен келесі стандарттардың ұғымдары анықталған: мемлекеттік; халықаралық; ұлттық; өңірлік және ұйым стандарттары болып. Қазақстанның әлемдік экономикаға ену мүмкіндігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі – еңбек қауіпсіздігі стандарттар жүйесін (ЕҚСЖ) халықаралық және өңірлік талаптарға сай үйлестіруге және жетілдіруге бағытталған іс – шараларды тез арада жүзеге асыру болып табылады. Қызметкердің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытында, осы Заңның 4-бабына сәйкес, техникалық реттеудің негізгі мақсаттары анықталған: адам өмірі мен денсаулығының, қоршаған ортаның қауіпсіздігі үшін өнімнің және процесстердің қауіпсіздігін; ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; өнімнің, көрсетілетін қызметтің қауіпсіздігіне және сапасына қатысты тұтынушыларды жаңылыстыратын іс-әрекеттердің алдын алу.

Осы Заңмен анықталған мақсаттар, кең мағынада, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің салалық, бастапқы қағидаттарының бірі ретінде де танылатындығын ескеруіміз қажет. Яғни өндірістің (өндірістік ортаның) қауіпсіздігін қамтамасыз ету, адамның өміріне

қауіп-қатер төндіретін зиянды өндірістік факторлардың деңгейін (өлшемін) анықтау ұлттық қауіпсіздіктің қамтамасыз етілу тәсілдерінің бірі ретінде танылады. Осы Заңның адамның өмірі мен денсаулығының сақталуын қамтамасыз ету мәселесіне байланысты маңыздылығы – еңбек қауіпсіздігі туралы стандарттардың негіздемесінің және түрлерінің анықталғандығында. Өз уақытында ТМД кеңістігі деңгейінде, осы халықаралық ұйымға кіретін мемлекеттердің Үкімет басшылары Кеңесімен, 2000 жылдың 20 маусымында қабылдаған 2000-2005 жылдарға арналған еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі стандарттарды, өзара жеткізілетін өнімдерге байланысты, жетілдірудің мемлекетаралық бағдарламасы қабылданып еңбек қауіпсіздігін жетілдіруге қатысты 80-ге жуық стандарттар қабылданды.

Усеинова К.Р.

**старший преподаватель кафедры теории и истории государства и права,
конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби**

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ТРАДИЦИОННОМ ПРАВЕ

Практически у всех кочевников Центральной Азии существовали племенные, родовые, общинные знаки, применявшиеся с древних времен. Слова тамга, танба – это варианты тюркского термина, обозначающего любой графический знак. В период Золотой Орды термин «тамга» получил распространение в странах Средней Азии, Восточной Европы, Ближнего и Среднего Востока, Кавказа и Закавказья и приобрел дополнительное значение – «документ с ханской печатью», «налог». Вот, что пишет по этому поводу профессор В.В. Григорьев: «У народов тюркского и монгольского племени, каждое поколение имело и имеет искони, свою особенную тамгу, которая употребляется всеми его родами, выжигается на лошадях и рогатом скоте, изображается иногда на вещах и вообще служит для принадлежащих к поколению лиц символом собственности, который налагается везде, где нужно его обозначить» (1) О времени появления тамг ученые давно не спорят, поскольку считают, что тамга зародилась в эпоху распада родового строя. Исключение составляет лишь Азаматова М.К., которая полагает, что тамги появились в эпоху раннего средневековья. Л.И. Лавров по этому поводу отмечает, что именно к периоду распада родового строя появилась насущная необходимость отграничения табуна лошадей, принадлежавших разным хозяевам. По его мнению, появление тамг связано с распространением табунного коневодства. (2)

Тамга в традиционном казахском обществе играла значительную роль. Хронологически казахской тамге предшествовала монгольская тамга. Словом тамга монголы обозначали особый знак, тавро, которым метили не только лошадей, но и весь скот. Как правило, знак, изготовленный из железа, приваривался к длинному железному стержню с деревянным державом. Впоследствии монголы стали метить таким образом деревья, ковры и другие предметы, обозначая их принадлежность. Традиционно считается, что происхождение системы тамг в казахском обществе связано с именем Тауке-хана и его сводом «Жеты-Жаргы», в котором отражено следующее: «...казахские племена, роды и поколения должны иметь собственную тамгу».

В традиционном казахском обществе родовыми знаками отмечались самые ценные вещи, а поскольку казахи вели кочевой образ жизни, то основную ценность составлял скот. В связи с этим в первую очередь клеймились лошади и верблюды, а овцам, численность которых была огромной, по особому надрезали уши. Кроме того, тамгой отмечалось дорогое оружие, а так же памятники в виде надгробных плит.

Тамга выполняла разнообразные функции: от элементарного знака собственности, наносимого на тело животного и вещи до фамильного герба. Необходимость в маркерах существует в любом обществе, которое осознает простейшее противопоставление «свой-